

Východní otázka v 60. letech 19. století

Hatt-i humájún a reformní hnutí v osmanské říši

Ještě před zahájením pařížského mírového kongresu vydal sultán na nátlak západních velmocí slavnostní reskript – hatt-i humájún. Sultán se nicméně k vydání reskriptu rozhodl spíše z taktických důvodů, než z vnitřního přesvědčení zásadně změnit společenskou a politickou situaci ve své říši. Vyhnul se tím možnosti, že by pařížský kongres říši k reformám zavázal, navíc pod mezinárodním dohledem. Znění dokumentu v podstatě rozšiřovalo hatt-i šeríf gülhánský z roku 1839, jehož závěry, jak víme, nebyly uskutečněny. Reskript tedy potvrzoval náboženskou, politickou a právní rovnoprávnost všech sultánových poddaných, zakazoval používání ponižujících názvů pro křesťany (konkrétně výraz rája), do úřadů a státní správy mohli podle něj být přijímáni příslušníci všech vyznání, spory mezi příslušníky vyznání měly rozhodovat smíšené soudy. Zároveň hatt-i humájún zmírňoval tvrdost trestů a zakazoval mučení. Potvrzoval rovnoprávnost mezi muslimy a křesťany také v daňové oblasti, sliboval odstranit zakupování výběru daní vlivnými jednotlivci, rušil haradž, jež platili pouze křesťané, ovšem zaváděl všeobecnou brannou povinnost, z níž ale zůstávala pro křesťany možnost se vykoupit (spíše než o možnost ale šlo o povinnost, protože mezi muslimským obyvatelstvem vládla obecný odpor proti možnosti výcviku křesťanů se zbraní). Reskript také umožňoval cizincům vlastnictví a nákup nemovitostí v říši. Porta podle něj měla povinnost zvolit do Nejvyššího soudního dvora zástupce všech vyznání říše tak, aby mohli společně hlasovat o důležitých otázkách. Výnos zdůrazňoval i nutnost zakládat nové banky a umožnit tak finanční reformu. Umožňoval udělování koncesí zahraničním podnikatelům pro budování cest, kanálů a modernizaci zemědělství, průmyslu a obchodu a do široka tak vlastně otevíral dveře proudění zahraničního kapitálu do říše. Vyspělé hospodářské státy, zejména Anglie a Francie, díky reskriptu v průběhu doby fakticky ovládly všechny důležité ekonomické pozice v říši a Turecko se dostávalo do stále větší závislosti především na těchto dvou velmocech. V roce 1863 byla dokonce otevřena i Osmanská říšská banka s anglickým a francouzským kapitálem.

V nejvyšších osmanských kruzích měly reformy řadu vlivných příznivců (zejména vezír Mehmed Emin Ali paša a velký vezír Mehmed Fuad paša aj.), a vláda, resp. její reformní vezíři, pokračovala v reformním zákonodárství i po smrti sultána Abdülmecida v roce 1861 a nastolení jeho mladšího bratra Abdülazize (1830–1876). Čerpala přitom převážně z francouzského právního řádu. Součástí nových reforem se stalo i nové administrativní rozdělení osmanské říše na vilájety v roce 1864. Ani v nových hranicích však až na výjimky netvořily tyto územní celky nějaké ucelené hospodářské nebo dokonce etnické jednotky. V jejich čele navíc stanuli většinou zkorumpovaní pašové, kteří sami brzdili další reformy a byli tak, jak podotýká Roderick H. Davidson,³⁸ horší než odbojní pašové, jež zlikvidoval Mahmut II., neboť těm vždy šlo zejména o efektivní správu svého území.

K dalším zajímavým reformám měla patřit i změna fungování náboženských milletů, zejména pak pravoslavného, neboť, jak jsme již výše poukázali, i v církevní správě vládla nebyvalá korupce a samotní biskupové, ale i obyčejní kněží často dřeli věřící více než agové. Zvlášť pobuřující byla v tomto smyslu situace v bulharských oblastech, kde se prý, podle zpráv zahraničních konzulů, běžně stávalo, že řečtí kněží půjčovali rolníkům peníze i na 60 % úrok. Mnohé vesnice se údajně pokoušely zamezit ustavení vlastního faráře, aby nemusely tento „duchovní luxus“ platit. Reformy např. do církevní správy uváděly světské osoby, které měly kontrolovat toky peněz, ale ani tyto pokusy nebyly příliš úspěšné, jako ostatně jen máloco ze zaváděných reforem.

Finanční prostředky, které si Porta na základě nových možností začala na provádění reforem půjčovat z Francie a z Británie, skončily vesměs jako vojenské výdaje a platy úřednictva a neměly tak žádný sociální, ekonomický ani politický efekt.

Zemědělská otázka

Bez větších úspěchů zůstal i pokus o zemědělskou reformu, jímž měli být rolníci zbaveni sipáhijského desátku, který v té době již tak činil mnohem více než desetinu úrody, neboť agové, nájemci sipáhijských statků, postupně zvedaly desátek na pětinu a nakonec až na třetinu! Stát byl rozhodnut převzít výběr desátku na sebe – ten by se tak stal rolnickou daní – s tím, že by agům a begům vyplácel rentu. Nakonec ale tato akce nebyla úspěšná a rolníci tak kromě státního desátku platili i nájem agům! Pokusy Porty řešit zemědělskou otázkou, která měla v různých oblastech říše své různé specifické podoby (a jako nejkřiklavější a nejtypičtější příklad výše zmíněné praxe lze uvést zejména Bosnu a Hercegovinu), případ od případu a tedy různými zákony a nařízeními, tak vedly k nesmírnému právnímu chaosu, z něhož prakticky nebylo východiska, takže v některých oblastech říše začaly rolnické povinnosti dosahovat až poloviny výnosu jejich hospodářství! Ty tam byly doby rolnické prosperity z počátků osmanské vlády v 15. a 16. století.

38 Roderick H. Davidson, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*. Gordian Press 1973, s. 213–214. Citováno podle L. Stavrijanos, *Balkan*, s. 370.

Turecké reformy tak sice zrušily práva sipáhijů, ale feudalismus v podstatě zůstal, jen bez feudální aristokracie! Problém byl také v tom, že většinu obyvatelstva osmanské říše tvořily právě rolníci, na jejichž bedrech tak nakonec spočívala veškerá finanční tíže reformem i modernizace země v podobě budování železniční a cestní sítě apod.

Turecko zaostávalo za Evropou prakticky ve všem – dovoz mnohonásobně překračoval vývoz, který tvořily vesměs právě jen zemědělské plodiny.³⁹ Říše tedy neměla z čeho své reformy platit, proto se musela stále více zadlužovat. Spolu s výší dluhu samozřejmě rostla také potřeba splátek a úroků. Státní rozpočet ale mohly plnit jen nová a nová daňová zatížení většinového obyvatelstva říše – rolníků, kteří se také museli podílet na státem předepsané „robotě“ – bezplatně vykonávané práci na veřejných zakázkách. Podle některých autorů tak již na počátku 70. let 19. století přicházel každý rolník v evropské části říše v důsledku státních a feudálních pohledávek o 65–80 % svého ročního výdělku! Není samozřejmě divu, že tato situace vedla k častým rolnickým vzpourám, jež se v 60. a 70. letech stávaly jednou z hybných sil Východní otázky. Říše tak, navzdory reformám shora, upadala do bídy, vyčerpanosti a krize. A vůbec již reformy nedokázaly mezi křesťanskými poddanými sultána vyvolat pocit oddanosti k Cařihradu, který by byl natolik silný, že by dokázal neutralizovat jejich stále sílící národní vědomí.

Rolnické vzpoury a otázka Černé Hory

Největším dějištěm rolnických vzpour se v období mezi Krymskou válkou a Velkou východní krizí stala chudá, hornatá a krasová Hercegovina. Již rok po vydání hatt-i humájúnu, v prosinci roku 1857, zde přední hercegovský kmenový vůdce Luka Vukalović (1823–1873) rozpoutal s podporou černohorského knížete Danila I. a černohorských dobrovolníků povstání, které zachvátilo rozsáhlé území a jež místní turecké oddíly nebyly s to potlačit. Porta se tehdy rozhodla, že plamen povstání udusí tam, kde v podstatě oprávněně viděla jeho křesadlo, tedy v Černé Hoře (rozhořčené mj. skutečností, že ji na pařížském kongresu uváděla Porta jako součást svého území). Mezi 28. dubnem a 1. květnem se v krasové krajině grachovského pole odehrála krvavá bitva, v níž bylo turecké vojsko na hlavu poraženo. Bylo to nejskvělejší černohorské vítězství v častých bojích s tureckými oddíly v 19. století vůbec. Prostřednictvím velmocí, zejména však Francie, byly podepsány mírové smlouvy, v nichž došlo k novému vytýčení černohorských-tureckých hranic v Hercegovině, čímž byla Černá Hora de facto uznána jako nezávislý stát. Protože se ale řešení agrárních problémů v Hercegovině nijak nezlepšilo, povstala v roce 1861, v době vrcholícího boje za sjednocení Itálie, a bezesporu i pod jeho vlivem,

³⁹ Například v roce 1852 Velká Británie vyvezla do Turecka průmyslové zboží za 8 489 100 liber, zatímco dovoz z Turecka, spočívající výhradně v zemědělských produktech, činil 2 252 283 liber. Rozdíl v saldu byl tedy téměř čtyřnásobný! Přitom velkou část vývozu obilnin a kukuřice do Británie zajišťovala podunajská knížectví, která byla autonomní a v období po Krymské válce již směřovala mílovými kroky k samostatnosti. L. Stavrijanos, *Balkan*, s. 305.

tato oblast pod vedením Vukaloviće znovu, tentokrát s podporou nového mladého černohorského knížete Nikoly I. Petroviće Njegoše (1841–1921, kníže od roku 1860, král od roku 1910 do roku 1918). Proti povstalcům tentokrát Porta vyslala svůj nejsilnější kalibr, Omera pašu Latase. Podpora povstalcům se tak Černé Hoře málem stala osudnou. Proti turecké přesile nemohla dlouho odolávat a v srpnu roku 1862 již stála před zdrcující porážkou, jež hrozila zničit všechny výdobytky její samostatnosti. Nikola tehdy přijal turecké ultimátum, díky němuž se musel od hercegovských povstalců zcela distancovat, na základě čehož poté Porta (po energickém zákroku Ruska), ustoupila od těžších podmínek. V září 1862 byl v černohorské Rijece (Rijeka Crnojevića) podepsán mír. Malou Černou Horu stála účast v povstání 6 000 padlých a 60 zcela zničených a vypálených vesnic... V roce 1864 se pokoušel Vukalović o třetí povstání, ale tentokrát bez úspěchu. Situace v Hercegovině se ale již nikdy zcela neuklidnila a další povstání v roce 1875 se stalo onou pověstnou jiskrou, jež rozpoutala požár Velké východní krize.

Sjednocení podunajských knížectví

Na konci padesátých let a v letech 60. zachvátila Evropu vlna národních hnutí, které měnily jak její mapu, tak velmocenské poměry a měly pochopitelně velký ohlas také na Balkáně, kde již tentokrát, na rozdíl od dob Velké francouzské revoluce, existovala početná vrstva inteligence i politiků, kteří si z nich mohli brát ponaučení a rozpracovávat jejich metody a výsledky na balkánské poměry. V těchto letech byl dokončen boj za sjednocení Itálie a německých zemí a národní hnutí se nevyhnulo ani zemím střední a východní Evropy. V mnoha záležitostech té doby měl prsty francouzský císař Napoleon III., jehož mocenské postavení po krymské válce nebývale vzrostlo. V jeho programu stálo na prvním místě sjednocení Itálie, čemuž pomohl nejprve roce 1859 svým spojenectvím s Piemontem (resp. Sardinským královstvím) ve válce s Rakouskem (známá a pro Rakousko nešťastná bitva u Solferina) a poté diplomatickým jednáním. Nevyhýbal se ovšem ani balkánským záležitostem, resp. Východní otázce, zejména v případech, kdy mohl uškodit svým soupeřům na tomto poli, totiž Rakousku a Rusku. Velkou roli sehrála jeho politika ve sjednocovacím úsilí Rumunů.

Sjednocení podunajských knížectví se uskutečnilo vlastně jako jeden z důsledků Krymské války. Na mírových jednáních v Paříži byla tato otázka poprvé nastolena na mezinárodním fóru. Již tehdy ji Francie podporovala (společně s Ruskem), oproti názorům britské a rakouské politiky. Viděli jsme již výše, že jedno z ustanovení pařížského míru sice ponechávalo obě knížectví pod sultánovou svrchovaností, nicméně za protek-

torátu šesti evropských mocností, které mír podepisovaly. V Paříži bylo též rozhodnuto svolat v obou knížectvích mimořádné národní sněmy, které měly připravit definitivní uspořádání poměrů v těchto zemích.

Po Krymské válce sjednocovací hnutí v obou knížectvích zesílilo, nicméně nemělo všeobecnou podporu. Proti sjednocení se vyslovovaly zejména nejvyšší šlechtické (bojarské) kruhy a státní byrokracie, které se bály, že by sjednocením knížectví přišly o svůj vliv. Unionistický tlak však sílil. V Moldávii stál v čele unionistů Mihai Kogălniceanu (1817–1891), jenž založil Výbor pro sjednocení a za unionistickou myšlenkou bojoval také články ve svém listu *Steaua Dunari*. Ve Valašsku sice měla myšlenka sjednocení delší tradici a mohla navazovat na průkopnickou činnost Nicolae Bălcescu, nicméně unionistická propaganda zde byla zpočátku o něco slabší. I zde se ale v roce 1857 objevují unionistické listy *Timpul* a radikálnější *Konkordia*, vydávaná Nicolae Kretzulescem (1812–1900).

Hlavní protivníci sjednocení však stáli vně hranic knížectví. Bylo to pochopitelně Turecko, pozadu však nezůstávalo ani Rakousko, mezi jehož vládnoucími kruhy panovaly obavy, že by se sjednocené rumunské země mohly stát přitažlivým příkladem pro jeho poddané v Sedmihradsku a v Bukovině, Rakousko neskrývalo ani své plány s hospodářským využitím knížectví. Proti se postavila také Anglie, zejména proto, že se bála ruského vlivu v pravoslavných knížectvích. Z ekonomických důvodů bylo britským zájmem udržet Turecko, které by ztrátou knížectví zcela přišlo o levý břeh Dunaje, silné. Naopak o sjednocení knížectví se v duchu tradice své dynastie zasazoval Napoleon III. (s tím, že v čele sjednocených knížectví by měl stát vladař z nerumunské dynastie), podporován Sardinským královstvím, které přirozeně sympatizovalo se všemi sjednocovacími procesy, a také Prusko, jež hledělo oslabit svého rakouského soupeře. Napoleonovým hlavním spojencem se však paradoxně stalo mocensky oslabené Rusko, jež chtělo obnovit svůj vliv v knížectvích a pomocí toho i prohloubit nedůvěru mezi Anglií a Francií. Napoleonův tlak nakonec přispěl k tomu, že Porta v lednu 1857 vydala volební ferman o volbách do národních shromáždění, jakýchsi parlamentů, v nichž měli být zastoupeni představitelé všech společenských vrstev knížectví. Závěry vzešlé z jednání obou těchto parlamentů pak měla prozkoumat velmocenská komise a na základě nich vynést rozhodnutí o konečném řešení rumunského problému. Volební procedura v zemi s velkou negramotností a tradiční zvůlí mocných bojarů ovšem byla značně kontroverzní a plná nejrůznějších falšování.

Jako první se volby uskutečnily 19. července 1857 v Moldavsku, v nichž po velkých volebních manipulacích zvítězili představitelé separatismu. Do všeho byli zamíchaní různí velmocenská vyslanci a celá situace nakonec vyústila v diplomatickou roztržku mezi Portou a britským velvyslancem Strattfordem Cunningem na jedné straně, a velvyslanci Francie, Pruska a Ruska a Sardinie na straně druhé, po níž čtveřice „unionistických“ diplomatů přerušila styky s Vysokou Portou. Znovu tak zavládlo přímo hmatatelné válečné napětí.

Po horečných diplomatických jednáních nakonec byly výsledky voleb v Moldávii anulovány s tím, že v případě vítězství unionistů sice nedojde ke sjednocení, ale obě knížectví budou mít stejná zřízení a stejný systém ve všech civilních i vojenských záležitostech.

Nové volby byly v obou knížectvích vypsané na září téhož roku a v opakované proceduře se již např. v Moldavsku mezi 83 zvolených poslanců dostali jen dva separatisté. Moldavský parlament pak velkou většinou odhlasoval rezoluci, v níž se požadovalo sjednocení obou knížectví do jednoho státu s názvem Rumunsko, jenž by měl dědičného panovníka z nerumunského rodu, nicméně stále by ještě formálně zůstal pod sultánovou svrchovaností, tak jak v té době fungovalo např. jinak již zcela samostatné Srbsko. Parlament dále požadoval zavedení ústavy a volbu společného národního shromáždění a vlády.

V květnu 1858 se poté, opět v Paříži, sešla konference sedmi mocností. Zde již, po předcházejících složitých jednáních Napoleona III. v Británii i s Alexandrem II. ve Stuttgartu, nevládla pro sjednocení tak příznivá nálada. Nicméně po dlouhých jednáních se zástupci velmocí koncem srpna téhož roku shodli na tom, že by obě knížectví sice měla zůstat oddělená, nicméně pod jednotným názvem Spojená knížectví Moldavska a Valašska, s tím že obě budou mít svého panovníka a vlastní parlament, zvolený na základě majetkového censu, a vlastní vládu. Zákony a záležitosti společného zájmu pak měl připravovat společný orgán obou knížectví, šestnáctičlenný ústřední výbor, sestavený z osmi delegátů z každého knížectví.

Konvence tedy byla vymyšlena tak, aby uklidnila unionisty, ale znemožnila skutečné spojení obou knížectví a mohly s ní tak být spokojeni i nejlítější protivníci sjednocení – Turecko a Rakousko. Jednalo se pochopitelně o nepřírozené řešení, které rumunské národní činitele nemohlo příliš uspokojit. Těm ale hrála do karet skutečnost, že konvence nepomýšlela na to, že by třeba obě národní shromáždění mohla zvolit stejného knížecího kandidáta, příznivá pro jejich cíle byla i mezinárodní situace: Nad Evropou se zatahovala válečná mračna, z nichž vyšla bouře francouzsko-sardinsko-rakouské války za sjednocení Itálie. A zatímco byly velmoci zaujaty těmito událostmi, v knížectvích došlo k politickému rozuzlení, s nímž na pařížské konferenci nikdo nepočítal.

Na návrh pařížské konference totiž jmenoval sultán dvě tříčlenné regentské rady, které měly zajistit provedení voleb do národních shromáždění, jež pak měla následně zvolit pro každé knížectví panovníka. Jakkoli pak byl vysoký majetkový volební census pro unionisty nevýhodný a jejich vítězství v Moldavsku již ani zdaleka nebylo tak přesvědčivé, a ve Valašsku dokonce zvítězili separatisté, ukázalo se, že na následný vývoj věcí to nemělo velký vliv. Separatisté totiž v podstatě neměli žádný politický program, jejich poslanci byli rozděleni do více vzájemně znesvářených zájmových lobby, jež prosazovaly každá svého pretendenta na knížecí stolec.

Moldavští unionisté, kteří měli v parlamentu většinu, se pak 3. ledna shodli, že dají své hlasy liberálnímu bojarovi, účastníkovi revolučního hnutí v roce 1848 a plukovníkovi

moldavské armády Alexandruovi Ioanu Cuzovi (1820–1873, vládl v letech 1859–1866). Cuza pak byl na zasedání moldavského národního shromáždění 17. ledna 1859 zvolen všemi hlasy – byl totiž přijatelný i pro nejednotné a dezorganizované zástupce separati-
stického směru.

Ve valašské Bukurešti, kde unionisté neměli v parlamentu většinu, žádá z parlamentních frakcí nedokázala přijít s přesvědčivým kandidátem. Tehdy vzal do rukou další chod událostí lid Bukureště a okolí. Ve městě se shromáždilo několik desítek tisíc demonstrantů, které obléhaly palác bukurešťského metropolitu, v němž shromáždění zasedalo. Oddíly valašského vojska, které byly povolány na ochranu zasedání národního shromáždění, demonstranty odmítly rozehnat. Poslanci neměli na výběr a tak 24. ledna na návrh předních unionistů také jednohlasně zvolili Iona Cuzu. Na ulicích zavládlo nadšení, protože tak byl položen základ ke společnému státu. Den 24. leden 1859 proto Rumuni pokládají za den vzniku svého národního státu, byť tehdy ještě nebylo vyhráno.

Francie, Rusko, Prusko a Piemont vzápětí dvojí volbu Cuzy bez mrknutí oka přijaly. Nedozvíme se již, jak by se situace vyvíjela, kdyby Rakousko nestálo před válkou, která měla vést také k národnímu sjednocení, v tomto případě Itálie. Takto byla svolána opět velmocenská konference do Paříže, která ale ani nezačala pořádně jednat a musela být kvůli propuknutí války rozpuštěna. Rakousko pak na základě prohrané války přestalo být vlivným mocenským faktorem a osamocená Porta tak nakonec byla s volbou nucena souhlasit s tím, že si pro fermany o investituře Cuza osobně přijede do Cařihradu, což novému dvojnásobnému panovníkovi nečinilo problém.

Cuza a parlamenty Valašska a Moldavska samozřejmě nečekali na uznání sjednocení obou zemí, k nimž byla volba panovníka pouze prvním krokem, se založenými rukama. Již od prvního dne pracovali na tom, aby personální unii změnili na unii skutečnou. V létě 1859 se vojska obou knížectví setkala na společných manévrech u Ploješti a při té příležitosti bylo ustaveno jejich společné velení. Poté docházelo k unifikaci administrativních a nakonec i zákonodárných institucí. Tento proces byl dovršen koncem roku 1861 zformováním jednotného národního shromáždění a jednotné vlády. Nový sjednocený a autonomní, nikoli však zatím nezávislý stát, byl nazván Rumunským knížectvím a za jeho hlavní město k nelibosti moldavských Jasů určena Bukurešť.

Největším problémem Rumunska po sjednocení zůstávala agrární otázka, neboť rumunské rolnictvo žilo prakticky v nevolnictví. Cuza při pokusech o agrární reformy narazil na velký odpor bojarských velkostatkářů, nicméně s pomocí vlády Mihaie Kogălniceana na Portě vymohl uznání nové rumunské ústavy (1864), jež upevňovala parlamentní charakter státu a nedlouho poté vydal dekret zákona o pozemkové reformě, kterým zrušil za náhradu všechny nevolnické povinnosti. Částky za odkup poddanských povinností byly ovšem poměrně značné a vedly mnohde k ještě většímu ožebračení rolnictva, které pak tak či onak zůstalo závislé na velkostatkářích, nicméně i přesto znamenal tento dekret velký

pokrok. Za vlády Cuzy byla učiněna i další významná opatření, přispívající k likvidaci feudálních přežitků (povinné vojenské odvody bez rozdílu sociálního postavení, zavedení civilního zákoníku, jednotné daně, osobní svobody, právo na práci atd.) a ke kulturnímu rozkvětu země. Proti Cuzovi se nakonec pozvedla nespokojenost zejména z řad velkých aristokratických rodů, které se jeho reformami cítily poškozeny. Tzv. „zrůdná koalice“ bojarské aristokracie se skupinou kolem bývalého revolucionáře Iona Brătiana nakonec připravila spiknutí, které 11. února 1866 Cuzu odstranilo z trůnu (zemřel v roce 1873 v exilu v Heidelbergu). Jeho nástupcem byl na popud Otty von Bismarcka zvolen Karel Hohenzollernský (1839–1914), synovec pruského krále, s nímž v čele nakonec země v roce 1878 vybojovala i definitivní nezávislost a v roce 1881 nádavkem také královský titul.

Pokusy balkánských národů o řešení Východní otázky

Přímým důsledkem Krymské války byla také změna na srbském knížecím trůně. Přísná srbská neutralita knížete Aleksandra Karadjordjeviće v průběhu války, která byla ovšem vyvolána nátlakem mocností (a jež se nakonec i vyplatila přiznáním plné vnitřní autonomie Srbska pod kolektivní zárukou signatářů pařížské mírové smlouvy) a obecná nespokojenost s jeho vládou, nakonec vedla ke svolání parlamentu (skupštiny), která se nesešla již od roku 1848, jež prosadila sesazení Aleksandra, uzákonění řady liberálních reforem a návrat starého Miloše Obrenoviće z vídeňského exilu. Miloš, v té době již osmdesátiletý, po roce vlády zemřel a na jeho místo nastoupil jeho syn Michal Obrenović. Celá vnitřní politika Michalova pak byla podřízena dalekosáhlým cílům zahraničně politickým: zbavit zemi tureckých posádek, vytvořit protiturecký spolek balkánských států pod vedením Srbska, uskutečnit osvobození a sjednocení všech Srbů, popř. i dalších jižních Slovanů, a možná i jiných národností, v jednom státě... Tyto cíle z něj nakonec učinily nejúspěšnějšího a nejvýraznějšího vladaře novodobého srbského státu.

Balkán a maďarská a italská otázka

Kníže Michal začal přípravy k uskutečňování svých plánů, ještě než nastoupil na trůn, ale již v době druhé vlády svého otce. Před vypuknutím francouzsko-sardinsko-rakouské války v roce 1859 se pokoušel těsně před odjezdem na bojiště přesvědčit Napoleona III., aby při té příležitosti znovu rozvířil i Východní otázku. Císař se ovšem v té době vyjádřil v tom smyslu, že s italskou otázkou je vzhledem k rozhodnému odporu Velké Británie těžké spojit problém maďarský, natož pak Východní otázku.

Při návštěvě Londýna ve stejném roce se setkal Michal s Lájosem Kossutem a vypracovávali spolu dokonce plán na společnou akci proti Rakousku. Kossut se tehdy v emigraci zabýval značně utopickým projektem Dunajské konfederace rovnoprávných národů Uher, Charvátska, Srbska a podunajských knížectví jakožto nejlepší hráze šíření Rakouska a Ruska do těchto oblastí. Z těchto plánů, i vzhledem k tomu, že válka v roce 1859 měla skutečně jen krátké trvání, nebylo nic, nicméně dříve než se pustíme do výkladu o reálných dějích Východní otázky, nebude bez zajímavosti uvést i několik dalších velkých neuskutečněných plánů nového uspořádání Balkánu, zamýšlených v souvislosti s maďarskou a italskou akcí. Italské sjednocení totiž, jak známo, neskončilo vítěznou válkou Piemontu a Francie s Rakouskem v roce 1859. Zůstával důležitý úkol: získat Benátsko.

Garibaldiho plány z roku 1860 počítaly s tím, že se s pomocí oficiálního Srbska, Černé Hory a maďarských revolucionářů pokusí vyvolat v Rakousku povstání Srbů, Charvátů a Maďarů. Tajně je podporoval i sardinsko-piemontský premiér hrabě Camillo Cavour, který již v roce 1859 otevřel v Bělehradě a v Bukurešti konzuláty sardinsko-piemontského království. Ty pak neměly pouze diplomatické poslání, ale také diverzně-propagandní funkci. Povstání plánované Garibaldim, jež by řešilo i Východní otázku, mělo propuknout v roce 1862. Začátek připravoval Garibaldi v impozantním stylu: jeho dobrovolnické oddíly by se vylodily v Dalmácii, oddíly generála (a maďarského revolucionáře) Istvána Türra (1825–1908) pak v severní Albánii. Vzápětí poté mělo do akce vstoupilo Srbsko a Černá Hora, a nakonec i Řecko. Poté, co by Balkán takto vřel ve vzepětí protiturecké akce a přitahoval by pozornost velmocí, měla Itálie (jak se od roku 1861 oficiálně jmenovalo bývalé sardinsko-piemontské království, rozšířené již na téměř celý Apeninský poloostrov) vyhlásit opět válku Rakousku.

Ani z této akce nebylo nic, nicméně podobné plány se znovu objevily jak při vypuknutí polského povstání v roce 1863, tak během prusko-rakouského napětí a posléze i války v roce 1866. Tehdy tyto italsko-maďarské plány tajně podporovala i oficiální pruská politika Otty von Bismarcka, jemuž byla potřebná silná protirakouská diverze z jihu, aby se pruské armádě uvolnily ruce pro hlavní protirakouské tažení. Jadranský plán, jak jej nazval Garibaldi, měl opět diplomatickou akci v Bělehradu a na Cetinji podpořit Türr, ale události byly v tomto případě rychlejší. Bitva u Sadové rozhodla v pruský prospěch dříve, než se obecně očekávalo a Bismarck na balkánské akci pochopitelně ztratil zájem. Srbsko a Černá Hora pak, jak uvidíme dále, promeškalo v té chvíli vhodnou politickou příležitost i pro zahájení své dlouho plánované akce. Na straně maďarské pak postupně převládla politika Ference Deáka pro smíření a dohodu s otřeseným habsburským trůnem, což nakonec vedlo k rakousko-uherskému vyrovnání v roce 1867, jež definitivně ukončilo jakékoli společné maďarsko-jihoslovenské plány.

Projekty Balkánské federace

Řešení Východní otázky po vzoru Itálie a Německa, tedy v duchu soudobých zásad práva národů na sebeurčení („*Balkán balkánským národům*“), požadovaly i některé koncepce příslušníků srbské inteligence z jižních Uher. V roce 1862 tak ve Vídni vydal liberální myslitel a jeden z nejvýznamnějších představitelů srbského politického života v monarchii dr. Mihailo Polit-Desančić (1833–1920) publikaci *Die Orientalische Frage und Ihre organische Lösung*, v níž prosazoval při řešení Východní otázky národnostní princip. Hovořil v ní o rozbití osmanské říše a vytvoření svobodných národních slovanských států, které by se poté sjednotily v jihoslovanskou federaci, jež by se dále stala členem širší balkánské konfederace s ostatními balkánskými neslovanskými národy po vzoru Švýcarska. To vše se mělo uskutečnit za spolupráce balkánských národů s evropskými velmocemi.

Velmi blízké tomuto pojetí byly i názory dalšího významného jihouherského liberála Svetozara Miletiće (1826–1901), první osobnosti srbské vojvodinské politické scény, jinak také přítele a blízkého spolupracovníka Políce-Desančiće. Miletić je rozvinul následujícího roku v sérii novinových článků, jež souborně vydal v knize *Die Orientfrage* (1863). Jeho pojetí bylo ovšem radikálnější: jako prostředek k naplnění národnostního principu viděl po špatných zkušenostech s velmocenskou politikou pouze národní revoluci sjednocených balkánských národů bez účasti velmocí. Pro případné federativní či konfederativní projekty považoval za nejbližší Bulhary.

V roce 1863 vydal brožuru *Srpski narod i Istočno pitanje* také jediný z tvůrců balkánských federativních projektů původem přímo ze srbského knížectví, totiž Vladimir Jovanović (1833–1922). I on předpokládal, že balkánské národy jsou schopny samy se osvobodit a sjednotit. Nejprve bylo podle něj nutno vytvořit svobodné a nezávislé státy, a teprve poté by mělo dojít k jejich sjednocení do „silné a trvalé“ balkánské federace nebo konfederace.

Myšlenky balkánské federace svobodných národů prosazovala i liberální organizace Sjednocené srbské omladiny, založená na shromáždění v Novém Sadu v srpnu 1866 podle vzoru Mladé Itálie Giuseppe Mazziniho z roku 1831. Členové organizace prosazovali principy národního sebeurčení, národní suverenity, ústavnosti a parlamentarismu. Vycházeli z děl výše uvedených myslitelů, kteří s organizací vesměs sympatizovali a někteří se dokonce stali i jejími členy. Omladina přitahovala z tohoto důvodu i emigranty z jiných balkánských národů. Jejím prioritním cílem sice bylo „osvobození a sjednocení srbského národa“, ale myšlenky balkánské federace nacházely u „omladinců“ velmi silnou podporu. Shodovali se také na tom, že byrokratické a absolutistické srbské knížectví, v němž jsou potlačovány demokratické principy a svobodné myšlení, což byl v době vlády Michala Obrenoviće i jeho nástupce Milana nesporný fakt, se nemůže stát balkánským (ani srbským) Piemontem. Není pochopitelně divu, že se na tuto organizaci nedívali dobře ani v habsburské monarchii, ani v srbském knížectví. Nakonec proto byla uherskou vládou, jež pro svoji akci získala naprostý souhlas oficiálního Srbska, v roce 1871 zakázána.

Jedním z „nesrbských“ členů omladiny byl bulharský revolucionář Ljuben Karavelov (1834–1879), dvojdomý bulharsko-srbský spisovatel a publicista, který strávil díky své spolupráci s omladinci v roce 1868 také několik měsíců ve vyšetřovací vazbě v Budapešti. Byl totiž podezřelý s podílu na spiknutí, jež stálo život srbského knížete Michala. Karavelov se stal pod vlivem svého dlouhého pobytu v srbských zemích, podobně jako před ním Georgi Sava Rakovski, stoupencem jednoty Srbů a Bulharů, později byl hlasatelem federace jižních Slovanů a posléze, v duchu panslavismu, i širší slovanské jednoty. Na počátku 70. let již ale propagoval zřízení „dunajské federace“ i s Rumunskem, Albánií a Řeckem, s tím ovšem, že se Řekové zřeknou své „Velké idey“.

V prostředí omladiny vyzrála také osobnost Svetozara Markoviće (1846–1875), jenž během vášnivých debat v omladinském prostředí o možnosti revoluční akce dospěl ke zcela nové koncepci řešení národnostní otázky na Balkáně a vůbec Východní otázky jako takové. Marković se totiž při svých studijních pobytech v Petrohradě a zejména pak v Curychu seznámil s myšlenkami Karla Marxe a jeho řešení Východní otázky, v celosti publikované zejména v práci *Srbija na Istoku* (1872), spočívalo zcela na principech socialistické revoluce celobalkánských rozměrů. Takováto revoluce by zničila všechny stávající státy a umožnila národům, zbavených svých okovů, sjednotit se tak, aby ve federaci svobodných a rovnoprávných občanů byly ochráněny jak jejich národní, tak obecně lidské svobody. Bližší státní a politické zřízení „své“ federace ovšem Marković nikdy nespécifikoval. To jeho politický souputník, bulharský básník, publicista a revolucionář Christo Botev (1848–1876), měl v tomto smyslu propracovanější ideologii. Národní osvobození zamýšlel jako masovou sociální revoluci, jež zničí nejen turecké feudální zřízení, ale také bulharské „buržuje“. Z revoluce měla vzniknout svobodná bulharská republika, založená převážně na zemědělských komunách. Ta by pak vstoupila do federace svobodných balkánských národů.

Odlišná od těchto socialistických koncepcí byla radikálně republikánská idea hlavního představitele bulharské revoluční myšlenky přelomu 60. a 70. let, diákona Vasila Levského (1837–1873), který si představoval bulharskou republiku, již by rád viděl i u Srbů, Černohorců a Rumunů, s tím, že by se jednotlivé balkánské národní republiky sblížily a utvořily federativní jednotnou balkánskou republiku.

Srbské akce

Díky politice Michala Obrenoviće se v desetiletí 1858–1868 výrazně posílila role Srbska ve vývoji Východní otázky. Kolem Srbska se v té době křížily nejen zájmy a pozornost velmocí, ale počítaly s ním, jak jsme viděli, i akce italských, maďarských, polských a bulharských revolucionářů. K tomu třeba připočíst i v té době vrcholící činnost ruských slavjanofilů, jejichž cílem bylo pomoci Srbska, Černé Hory a bulharských revolucionářů připojovat všechna národně osvobozenická hnutí v osmanské říši k Rusku a k podpoře jeho zájmů. Alexej Stěpanovič Chomjakov (1804–1860), hlavní ideolog ruského slavjanofilství, v roce 1860 dokonce poslal do Srbska svolání, v němž Srby nabádá, aby se vyhýbali západní civilizaci a pevně se drželi pravoslaví a Ruska. Slavjanofilské ideje se ovšem v Srbsku neuchytily, byť orientace na Rusko zůstávala v určitých srbských kruzích vždy silná.

První balkánský svaz

Nic z toho, co zamýšleli výše uvedení balkánští ideologové, se nikdy neuskutečnilo, byť mnohé z jejich myšlenek (pochopitelně nikoliv oněch socialistických) se odrazilo právě v politickém úsilí srbského knížete Michala Obrenoviće a jeho ministerského předsedy a zároveň ministra zahraničí Iliji Garašanina. Michal chtěl nejprve zcela zbavit své autonomní knížectví přítomnosti jak tureckých posádek v bělehradské pevnosti a pěti dalších srbských městech a pevnostech, tak také zbylého muslimského obyvatelstva (a naplnit tak vlastně sultánský dekret z roku 1830), které pod ochranou tureckých posádek ještě tu a tam ve městech žilo. Kvůli těmto snahám došlo k velmi napjatým vztahům jak v samotném knížectví, tak mezi Srbskem a Portou. Z náhodného incidentu vypukly 15. června 1862 v Bělehradě srážky mezi tureckou posádkou bělehradské pevnosti Kalemegdan a srbským obyvatelstvem. Do věci se okamžitě zapojila srbská národní garda, turečtí dělostřelci z pevnosti začali ostřelovat Bělehrad, a celá věc hrozila přerůst ve vážný konflikt, na nějž ovšem Srbsko v té době nebylo připraveno a také velmocí si nic podobného nepřály. Proto byla rychle svolána konference v Kanlici na anatolské straně Bosporu, kde Francie a Prusko bránily srbské zájmy a požadovaly co nejrychlejší vysídlení všech Turků z knížectví, zatímco Anglie a Rakousko stály spíše na straně turecké. Rozhodnutí konference bylo kompromisní – ze Srbska se vystěhuje zbývající civilní muslimské obyvatelstvo a turecké posádky opustí dvě pevnosti – Užice a Soko. V ostatních pevnostech – v Bělehradě, mačvanském Šapci, Smederevu a v Kladovu na bulharských hranicích posádky zůstanou.

Válečného napětí v Srbsku chtěly tehdy využít také bulharští emigranti pro svoji akci. Ti již před tím zakládali v Rumunsku a Srbsku dobrovolnické oddíly a vytvořili dokonce prozatímní bulharské velení, které připravovalo ozbrojené povstání v Bulharsku. Srbská

vláda tyto aktivity podporovala a pomáhala také hlavnímu organizátoru bulharské akce, Georgi Savu Rakovskému. Ten v Bělehradě vydával list *Dunavski lebed* a organizoval bulharskou legii, jejíž části se také zapojily do zmiňovaných srážek v Bělehradě. Na nátlak velmocenské konference byla srbská vláda nucena bulharskou legii rozpustit, ale služeb Georgi Rakovského se nevzdala. Michal využíval tohoto schopného a jazykově vybaveného muže ke svým diplomatickým misím, jimiž chtěl vytvořit pevnější základ pro protitureckou akci v podobě koalice balkánských států. Rakovski ve službách Srbska jednal o takovémto spolku v Athénách a na Cetinji. Zejména jednání s Řeckem ale v té době nebyla příliš úspěšná, především kvůli přílišným řeckým územním nárokům. Politická jednání o balkánském spojení se tak protahovala a Michal promeškal pro svoji protitureckou akci nevhodnější dobu, totiž rok 1866, kdy byly velmoci zaujaty ději rakousko-pruské války a kdy také propuklo řecké povstání na Krétě.

Michal ani Garašanin ovšem tuto chybu nepostřehli. Naopak, události roku 1866 je vybudily k zásadní aktivitě na vytvoření balkánského svazu. Ve stejném roce tak uzavřelo Srbsko smlouvu s Černou Horu, přestože mezi oběma srbskými dynastiemi v té době již docházelo k rozporům. Smlouva předpokládala sjednocení obou zemí do jednoho velkého srbského státu, přičemž kníže Nikola tehdy přistoupil k osobně jistě nejednoduchému rozhodnutí, totiž že by v novém státě vládl Michal a jeho dynastie, zatímco Petrovićové by získali odpovídající materiální, politická i společenská privilegia.

V roce 1867 uzavřel Michal smlouvu s Řeckem. Ve smlouvě se předpokládalo ozbrojené vystoupení proti osmanské říši, přesné rozhraničení mezi oběma státy ale dokument nezahrnoval. Předpokládalo se však, že nová hranice povede Makedonií. Michal tehdy vyjednával také s křesťanskými Albánci ze severu Albánie. Myšlenka o možné účasti Albánců ve vystoupení proti Turecku se objevila i v srbsko-řecké smlouvě, což, jak zdůrazňuje polský historik Henryk Batowski (1907–1999),⁴⁰ bylo poprvé, co v dějinách balkánské diplomacie vystupují Albánci jako politický činitel, o jehož spolupráci bylo záhodno usilovat.

Tajná jednání vedla srbská diplomacie také s charvátským politickým vůdcem, biskupem Josipem Jurajem Strossmayerem a s dalšími vlivnými charvátskými představiteli, zklamánými v té době z vývoje v habsburské monarchie, jenž dospěl k rakousko-uherskému vyrovnání. V jednáních se hovořilo o spolupráci při „osvobození“ Bosny a Hercegoviny z „tureckého jařma“ i o případném vytvoření jihoslovanského svazového státu s Charvátý.⁴¹

V roce 1867 zemřel. G. Rakovski, nicméně bulharská věc v té době již nebyla závislá pouze na něm. V roce 1862 začala v Bukurešti rozvíjet činnost bulharská Dobročinná

40 Henryk Batowski, *Państwa bałkańskie 1800–1923. Zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorijalnego*. Krakov 1938, s. 84–85. Citováno podle J. Kolejka, *Východní nebo Balkánská otázka*, s. 181.

41 O tom a další srbsko-charvátské spolupráci při řešení Východní otázky v té době více v práci Petra Stehlíka *Bosna v chorvátských národně-integračních ideologiích 19. století*. Brno 2013, s. 132–152.

družina, která vypracovala, zřejmě s jistým vlivem ruského vyslance v Cařihradě Nikolaje Pavloviče Ignatjeva (1832–1908), projekt společného srbsko-bulharského státu (carství), na což navazovala i při několika jednáních s Michalem v první polovině roku 1867. Podle ní mělo po úspěšné akci, na níž se přičiní bulharské legie, vzniknout „jihoslovanské carství“ v čele s dynastií Obrenovićů (opět zde tedy byla zdůrazňována role Srbska jako jihoslovanského Piemontu), které by zahrnovalo jak Srbsko a Bulharsko, tak i Makedonii a Thrákii.

Systém smluv o společné akci proti Turecku byl dokončen v roce 1868 srbsko-rumunskou tajnou smlouvou. Na počátku roku 1868 tak byl prakticky celý Balkán zahrnut do příprav na velké protiturecké povstání.

V mezidobí, v roce 1867, Srbsko dosáhlo i jiného velmi významného mezinárodního úspěchu. Porta, sužována finančními těžkostmi, povstáním na Krétě i přípravami balkánského svazu, jež evidentně nezůstaly zcela utajeny, pochopila, že musí někde povolit. To jí radily i Francie a Rakousko, jež v druhé polovině 60. let neměly zájem na otevírání Východní otázky. Rakousko, krutě poraženo Pruskem, zcela ztratilo vliv v německých zemích a potřebovalo za této nové situace jak vypracovat novou zahraničně-politickou strategii, tak se věnovat i vnitropolitickým záležitostem, jež nakonec vyústily v rakousko-uherské vyrovnání. Francie pak se po rakouském debaklu u Hradce Králové i sama (a jak se zanedlouho ukázalo nikoli neoprávněně) cítila ve velkém ohrožení ze strany Pruska. Proto tyto dvě mocnosti, podpořeny Itálií, jež byla i dále zachvácená sjednocovacím hnutím, jakož i stálým ochráncem tureckého statu quo Velkou Británií, viděli jistou možnost k uklidnění na Východě v tom, že podpoří požadavky Srbska na definitivní stažení tureckých posádek z autonomie. V dubnu 1867 tak sultán nakonec dospěl k názoru, že nazrál čas k tomu, aby stáhl své oddíly z bělehradského Kalemegdanu a dalších tří pevností a jejich ochranu „svěřil“ svému vazalovi, knížeti Michalovi. V květnu 1867 tak srbské území skutečně opustil i poslední turecký voják (velká část posádek z pevností byla přesunuta na bojující Krétu) a srbská autonomie se stala naprosto formální.

Předání pevností ovšem nebylo důvodem toho, proč první balkánský svaz neuskutečnil své cíle. Tím zásadním důvodem byl až atentát na přirozeného vůdce kolice, knížete Michala, k němuž došlo v květnu 1868. Nelze samozřejmě předpokládat, co by se stalo, kdyby k atentátu nedošlo. Naskytá se dokonce otázka, jestli v době bezprostředně předcházející Michalovu smrti, byl samotný kníže ještě vůbec pevně rozhodnut akci rozpoutat. V srpnu 1867 totiž vedl Michal jednání s vlivnou osobností nového rakousko-uherského soustátí – maďarským ministerským předsedou Gyulou Andrássem (1823–1890). Existují dokonce výrazné indicie, že Andrassy kvůli „uklidnění Srbska“ Michalovi nabízel možnost jistého srbského podílu na Bosně. Nedlouho po tomto jednání každopádně Michal propustil svého ministerského předsedu Iliju Garašanina, hlavního projektanta a strůjce prvního balkánského svazu, což, nehledě na pozdější smlouvu s Rumunskem, pravděpodobně znamenalo postupný Michalův odklon od radikálních řešení Východní otázky.

Bulharská otázka

Viděli jsme již na příkladu akcí G. S. Rakovského, že 60. letech výrazně sílilo i bulharské národní hnutí. Nemůžeme si však představovat, že by se jednalo o celonárodní usilovné hnutí. Tato skutečnost měla svou hlavní příčinu tom, že většina bulharských rolníků žila ještě i v té době ve značné nevzdělanosti a národní neprobuzenosti. Nešlo však o příčinu jedinou. V Bulharsku totiž v průběhu prvních desetiletí 19. století vznikla také úspěšná a nikoli nepočtená vrstva bohatých bulharských obchodníků a podnikatelů, čorbadžijů, vázaných svými hospodářskými zájmy na osmanskou říši, kteří představovali poměrně výraznou překážku rozvoji národně revolučních myšlenek, vycházejících z prostředí bulharské inteligence, podporované středními a menšími bulharskými podnikateli – zárodkem bulharské měšťanské společnosti. Národní propagandy se tak zhošťovala především silná bulharská emigrace v Srbsku a Rumunsku. Hlavním sídlem revolucionářů, snažících se o změnu tristní bulharské situace, se stalo zejména Rumunsko, obzvláště poté, co byl v únoru 1866 svržen kníže Alexandru Cuza, považovaný v té době neprávem za zástupce zájmů Vysoké Porty. Během napětí s Portou, k němuž došlo po sesazení Cuzy, se představitelé rumunské vlády sešli s bulharskými emigranty a navrhli jim zformování dobrovolnické bulharské legie. Této akce se ujal Rakovského spolupracovník Ivan Kasabov, jenž také založil tajný bulharský ústřední výbor, který pokračoval ve své činnosti i po opadnutí válečného napětí, tedy poté, co byl nový rumunský kníže Karel I. uznán velmocemi. Tento výbor také vypracoval memorandum pro sultána požadující vytvoření dualistického bulharsko-tureckého soustátí, k čemuž jej inspirovala zkušenost rakousko-uherská. Na tento popud ovšem Porta nikdy neodpověděla.

Myšlenku na nějaký druh bulharsko-tureckého soustátí po zániku tajného výboru zastávaly především konzervativní kruhy bulharské emigrace, sdružené do tzv. Dobročiněné družiny (Dobrodejatelna družina), populárněji označovaní jako staří, kdežto radikální část emigrace, označovaná jako mladí, kladla důraz na ozbrojené povstání. Koncepti osvobození Bulharska pomocí ozbrojených čet, které měly zvenčí vpadat do bulharských oblastí, destabilizovat tureckou správu a vyvolat masové povstání, vypracoval již G. Rakovský. Ten dokonce napsal publikaci, jak se mají čtyři chovat (*Dočasný řád pro lesní čety*). Tyto čtyři a jejich působení sice vešly do bulharského folklóru, ovšem jejich činnost nebyla příliš úspěšná. Vyvolat povstání se jim nepodařilo a navíc byly většinou udány od majetnějších Bulharů tureckým úřadům, takže většina z nich skončila špatně. Nejslavnějším četnickým vojvodou a blízkým spolupracovníkem Rakovského byl legendární

hajduk Panajot Chitov (1830–1918),⁴² jehož oddíl operoval několikrát v těchto letech na Staré planině. Význačný ale neúspěšný byl zejména Chitovův vpád do Bulharska spolu s četou druhého významného vojvody Filipa Totju (1830–1907) v roce 1867. V Chitovově četě získal také první bojové zkušenosti Vasil Levski, který v ní zastával velice prestižní funkci praporečníka – bajraktara. Další slavnou četou tvořil početný oddíl Hadži Dimitra Asenova (1840–1868) a Stefana Karadži (1840–1868), kteří též předtím měli zkušenosti s četováním s Chitovem a byli příslušníci druhé, nedlouho předtím opět rozpuštěné bulharské legie, jež vznikala v Bělehradě na podporu plánů knížete Michala. Jejich četa se z Rumunska přeplavila přes Dunaj do Bulharska 6. července 1868. V zápětí byla ovšem odhalena, dostala do obklíčení tureckého trestného oddílu a v boji 18. července téměř všichni její příslušníci zahynuli.

Po smrti Rakovského převzal roli vůdce bulharské emigrace Ljuben Karavelov, jenž založil v roce 1870 Bulharský revoluční ústřední výbor, jehož tribunou se staly Karavelovovy noviny *Svoboda*. Karavelov, jak jsme již viděli, se ztotožňoval s tím, že ideu osvobození Bulharska a jeho zapojení do širší balkánské federace lze uskutečnit pouze pomocí všenárodního povstání. Úzce proto spolupracoval s Vasilem Levskim, pravděpodobně nejznamenitějším revolučním organizátorem té doby. Levski (vl. jménem Vasil Kunčev), byl předurčen na dráhu kněze, dokonce již získal nižší (jáhenské) svěcení. Z kněžského stavu ale zběhl a stal se profesionálním revolucionářem. V Bělehradě se začlenil do Rakovského legie, v Bukurešti pak do tamního bulharského revolučního výboru. Odtud se také v letech 1868–1872 vydal na několik cest po Bulharsku, při nichž zakládal tzv. Vnitřní revoluční organizaci. Po několika letech usilovné práce disponovala Levského organizace více než dvěma sty výbory po celém bulharském území! Zbrklou akcí jeho spolupracovníků však byla organizace na podzim 1872 prozrazena, Levski sám zatčen a 18. února 1873 popraven. Neúspěch těchto revolučních pokusů stvořil v bulharském hnutí dilema o tom, jak pokračovat dále. Ljuben Karavelov po neúspěchu Levského akce dospěl k přesvědčení, že samostatné bulharské národně osvobozenécké hnutí není možné a že může mít úspěch pouze v rámci širších celobalkánských iniciativ. I proto považoval nadále za zbytečné plynout životy bulharských vlastenců a svoje další úsilí soustředil na systematickou kulturně propagační činnost, jež měla bulharský národ připravovat ke společné balkánské akci. Jeho mladší a bojovnější soupevník Christo Botev se rozhodl pro druhou, radikálnější taktiku – hodlal osamostatnit bulharské hnutí, obnovit Levského zaniklé revoluční výbory a urychleně připravit samostatné národního povstání.

42 Chitov je v podstatě také zakladatelem memoárové bulharské literatury, byť se psát naučil až v šedesátých letech v Bělehradě. Jeho dílo *Moeto pätuvane po Stara planina i životoopisanieto na njakoi bälgarski stari i novi vojvodi*, které mu vydal Karavelov v roce 1872, se setkaly s velkým ohlasem v cizině, a byly částečně přeloženy i do češtiny. Jsou to vlastně jediné hajducké paměti, které existují.

Vznik bulharského exarchátu

Vedle revolučních příprav však mělo bulharské národní hnutí v 60. letech ještě jeden výrazný specifický směr, který navazoval na předcházející období. Šlo o to zbavit se od-národnovací politiky řecké církevní hierarchie, která v duchu dřívějšího fanariotského programu ovládala většinu bulharských diecézí i významnějších a bohatších farností. Řečtí preláti, jak jsme již viděli, využívali své postavení v bulharské společnosti nejen k obohacování se na úkor věřících, ale také k provádění systematické helenizace. V šedesátých letech již sice díky činnosti a finanční podpoře probuzenějších bulharských podnikatelů existovala rozvětvená síť bulharských škol, takže nehrozila úplná grecizace Bulharů, na niž upozorňoval první bulharský obrozenec Paisij Chilendarský již v 60. letech 18. století, ale k úplné národní rovnoprávnosti Bulharů bylo nutné získat alespoň větší část diecézí na bulharském území do správy bulharských archijerejů. Toto úsilí bylo v podstatě celonárodní (snad s výjimkou revolucionářů typu Boteva, kteří již v té době byli nad církevní záležitosti povzneseni a mnozí dokonce i ateisté), neboť se do něj zapojovali i bohatí čorbadžijové, jimž byl jinak revoluční kvas bulharské inteligence protivný. Hnutí za samostatnou bulharskou církev dali ve 40. letech 19. století základ Neofit Bozveli a Iliarion Makariopolský. Druhý z nich také v dubnu 1860 zveřejnil prohlášení o vytvoření nezávislé bulharské církve, které ovšem mělo pouze propagační význam. Církevní otázka se ale natolik vyhroutil, že se do věci musel opět zapojit zahraniční faktor. Agilní ruský konstantinopolský velvyslanec hrabě Ignatjev se „bulharské věci“ zastával, na druhé straně ovšem musel také jako vyslanec pravoslavného Ruska dbát na to, aby si neznepřátelil ekumenický patriarchát a Řecko. Když však řecké záležitosti kvůli krétskému povstání v roce 1866 šly k velmi nepříznivým koncům, snažil se cařihradský patriarcha Řehoř VI. nalézt ve věci bulharské církve kompromisní řešení a získat tak sympatie dalších jihoslovanských národů, které by mohly řecké věci pomoci (viz níže). Proto navrhl bulharskou církev nově zorganizovat jako autonomní jednotku – exarchii – v rámci ekumenického patriarchátu. Takovéto řešení se bezesporu mohlo stát základem bulharsko-řeckého smíření, kdyby ale nezůstalo ohraničeno pouze na území severního Bulharska. To v té době ale bylo pro většinu zastánců bulharské církve málo. Požadovali, aby se také obyvatelstvo i dalších biskupství samo rozhodlo, zda chce spadat do exarchátu či náležet k patriarchátu. V tomto názoru nakonec Bulhary podpořila i Porta, která se ne bez příčiny bulharsko-řeckého sblížení, k němuž ostatně došlo již během bojů za řeckou samostatnost, obávala. Do celé záležitosti se opět zapojil hrabě Ignatjev, jenž navrhl, aby Porta vytvořila smíšenou bulharsko-řeckou komisi, jež by vypracovala plán přijatelný pro obě strany. Nakonec se komise skutečně shodla na klíči, podle něhož měly být stávající diecéze evropského Turecka rozděleny mezi patriarchát a exarchát, čtyři měly být dokonce přiznány srbské metropolii v jihouherských Karlovcích. Tento pro všechny přijatelný plán nakonec ztroskotal na drobnostech. Celou věc tak vzal do svých

rukou sultán, jenž vydal 11. března 1870 ferman, jímž založil autonomní bulharskou církev – exarchát. Ta sice měla mít méně diecézí, než vymezovala Ignatjevova komise, nicméně jeden z článků fermanu předpokládal, že se k exarchátu mohou připojovat i nové diecéze, pokud se pro to rozhodnou dvě třetiny jejich věřících. Tak byla otevřena cesta k šíření exarchátu, již poté, co začal v roce 1872 skutečně fungovat, exarchát také bohatě využíval.

Jednání s patriarchou o uznání exarchátu ale zůstala bez výsledku. Důvodem neúspěchu byl spor o jurisdikci nad diecézemi v Thrákii a Makedonii. V roce 1872 proto bulharští biskupové s konstantinopolským patriarchou přetrhli pouta a zvolili svého prvního exarchu, Antima I. (světským jménem Atanas Čalakov, 1816–1888). Patriarcha následně bulharský episkopát exkomunikoval.⁴³ Nově vzniklý exarchát se ujal vedení škol a zahájil boj s řeckou propagandou v Makedonii a Thrákii. Sultánovi se tak skvělým politickým tahem podařilo vyvolat v Řecku protislovanské nálady a na dlouhou dobu zamezil jakékoli řecko-bulharské spolupráci. Činností exarchátu v severní Makedonii a v některých oblastech tehdy ještě osmanského jižního Srbska byly znepokojeny také srbské kruhy, které tato území považovaly za oblast svého vlivu. Makedonie se tak díky exarchátu stává oblastí sváru mezi třemi sousedními balkánskými národy, čímž dostává nový faktor také Východní otázka, pod níž se od této doby rozumí i vzájemné soupeření balkánských křesťanských národů o Makedonii a další území zůstávající v té době ještě pod tureckou mocí.

Bulharský exarchát, jenž vlastně nebyl pravým exarchátem – exarcha měl být zástupcem patriarchy a území pod jeho jurisdikcí zůstat nadále i součástí patriarchátu – ale představoval také základ nezávislého bulharského státu, jehož vytvoření již evidentně nebylo možno na delší dobu zamezit. Mj. i proto, že podle pravoslavné tradice má být jurisdikční nezávislost církevní správy podmíněna existencí samostatného politického útvaru, v němž se tato církevní správa vykonává.

43 Konstantinopolský patriarchát anuloval exkomunikaci a uznal autokefalitu bulharské církve teprve v roce 1945!

Řecký faktor

V 60. letech do Východní otázky s velkou vervou opět zasáhl i řecký prvek. Řeckým aspiracím výrazně pomohla detronizace krále Otty I. v roce 1862 a nastolení dánského prince Viléma (von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg, 1845–1913) jako nového řeckého krále Jiřího I. Na Řeky v té době mocně působil vliv italského risorgimenta, a to především v otázce Jónských ostrovů a Kréty. Nezadržitelné se stávalo zejména hnutí za připojení Jónských ostrovů. Jejich parlament svoji vůli v tomto směru velice jasně vyjádřil v letech 1857 a 1859. Mezi „ostrovany“ výrazně vzrůstal také vliv Ruska. A tomu chtěla britská vláda zamezit. Nakonec jí nezbývalo nic jiného, než ustoupit. Vyžádala si pro to ovšem souhlas signatářů Vídeňského kongresu z roku 1815, jenž ostrovy do britského protektorátu svěřil. Na takovéto obstrukce však již „ostrované“ neměli trpělivost. V říjnu 1863 vyhlásil jejich parlament dekret o okamžitém sjednocení s Řeckem. Británie ustoupila tlaku a přiměla ostatní signatáře kongresu (z nichž zejména Rusko tomuto „nátlaku“ ustoupilo velice ochotně), přijmout toto rozhodnutí jako hotovou věc. Britské jednotky pak v březnu 1864 opustily ostrovy a v červenci téhož roku je navštívil jejich nový suverén, král Jiří I.

Věnění v řeckých oblastech ovšem neustávalo. Po 25 letech vypuklo na jaře 1866 nové povstání také na Krétě. Stalo se tak především pod vlivem připojení Jónských ostrovů k Řecku, svůj ohlas však na Krétě měly i události v Rumunsku a bezesporu i italské a možná i německé národní hnutí.⁴⁴ Krétské národní shromáždění pak pod dojmem prvních vojenských úspěchů vyhlásilo 2. září 1866 sjednocení Kréty s Řeckem. Povstání pochopitelně vyvolalo okamžitý ohlas. Na pomoc povstalcům se na ostrov masově přepravovali řečtí dobrovolníci i důstojníci řecké armády, ale nejen oni: přicházeli také četní dobrovolníci ze Srbska, z Černé Hory a z bulharských oblastí (v té době ještě nebyla zažehnta „exarchátová krize“). Řecké lodě převážely na ostrov válečný materiál, tisk se předháněl v protiturecké kampani. Řecká vláda tajně zkoumala také možnosti povstání v Epiru, Thesálii a Makedonii, kam již směřovaly oddíly dobrovolníků (v Řecku již před tím existovaly četné dobrovolnické organizace, které byly údajně schopny v každém okamžiku poskytnout až 20 000 mužů). Boje na Krétě byly vedeny se střídavým úspěchem, epická scéna, podobná obléhání Mesolongi či Sigtetu, se odehrála v klášteře Arkadion, v němž se zavřela skupina povstalců. Když se jejich postavení stalo neudržitelné, vyhodili povstalci celý klášter do vzduchu, přičemž všichni zahynuli. Na scénu musel sultán opět povolát osvědčeného bojovníka proti všem povstáním v říši, Omera pašu Latase, v té době již dvaasedesátiletého. Další boje na Krétě proto byly kruté a krvavé – Omer

44 V té době žilo na ostrově zhruba 320 000 obyvatel, z nichž kolem 250 000 tvořili pravoslavní Řekové.

paša při nich ztratil na 20 000 mužů. Celý ostrov byl ovšem zpustošen a temný obraz dokreslovalo 600 vypálených vesnic a 50 000 uprchlíků do Řecka.

Velmoci také tentokrát nezaujaly jednotný postoj, ostatně, po rakouské porážce s Pruskem to nejspíš ani nikdo neočekával. V koncertu velmocí skřípaly nástroje, povstání bylo zejména na Západě vykládáno jako opětná snaha Ruska o získání vlivu na Východní otázku, neboť Rusko připojení Kréty k Řecku skutečně podporovalo. Na světové výstavě v Paříži v roce 1867, kam přijel i sultán Abdul Aziz, přesvědčoval Napoleon III. padišáha o nutnosti předat ostrov Řecku, na což měl sultán odpovědět, že tento krok by byl signálem k rozpadu osmanské říše. V Anglii naopak, kam odejel z výstavy, našel sultán pro své kroky pochopení. Vzhledem k tomu, že mu byla zřejmá nejednotnost evropských velmocí ohledně krétské otázky, přerušil v prosinci 1868 diplomatické styky s Řeckem a zaslal řecké vládě nótu ultimativního charakteru, v níž ji obviňuje z podpory a rozpoutání nepokojů na Krétě. Na počátku následujícího roku pak byla opět do Paříže svolána konference evropských mocností (zpočátku dokonce bez účasti Řecka). Závěry konference zněly tak, že Kréta má zůstat pod svrchovaností sultána, jenž slíbil na ostrově zavést speciální správu blížkou autonomii. Povstalci zůstali bez pomoci a nezbylo jim nic jiného, než složit zbraně. Většina z iniciátorů povstání musela pochopitelně emigrovat do Řecka, někteří však dali přednost i Rusku.